

शेतकरी आत्महत्येत शासनाची भूमिका : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. ई. जा. तांबोळी

एस. एस. ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सोलापूर.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश असून आजही मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या शेती व शेतीपूरक व्यवसायावर अवलंबून आहे. कृषी क्षेत्र देशाच्या अन्नसुरक्षेचा आधारस्तंभ असले तरी या क्षेत्रासमोर नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक आणि संस्थात्मक स्वरूपाची अनेक आव्हाने उभी आहेत. विशेषतः महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा, तेलंगणा, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश आणि छत्तीसगड या राज्यांमध्ये शेतकरी आत्महत्येची समस्या दीर्घकाळ गंभीर स्वरूपात दिसून येते. शेतकरी आत्महत्या ही केवळ वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक समस्या नसून ती कृषी धोरण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, सामाजिक सुरक्षा, हवामान बदल आणि प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेची निगडित बहुआयामी समस्या आहे.

शेतकरी आत्महत्येची प्रमुख कारणे:

शेतकरी आत्महत्येस एकच कारण जबाबदार नसून अनेक परस्परपूरक घटक त्यामागे कार्यरत असतात.

१. कर्जबाजारीपणा:

शेतकरी आत्महत्येचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे वाढता कर्जबाजारीपणा होय. आधुनिक शेतीसाठी सुधारित बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, सिंचन, यंत्रसामग्री, इंधन आणि मजुरी यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची आवश्यकता असते. या खर्चासाठी बहुतांश शेतकरी बँका सहकारी संस्था किंवा खासगी सावकारांकडून कर्ज घेतात. परंतु दुष्काळ अतिवृष्टी कीड-रोगांचा प्रादुर्भाव किंवा बाजारभावातील घसरण यांमुळे अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही. परिणामी घेतलेल्या कर्जाची वेळेवर परतफेड करणे शक्य होत नाही.

कर्जाची परतफेड न झाल्यास त्यावरील व्याज वाढत जाते आणि आर्थिक ताण अधिक तीव्र होतो. अनेक वेळा शेतकऱ्यांना नवीन कर्ज मिळण्यासाठी जुने कर्ज फेडणे आवश्यक असते. या परिस्थितीत आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक दबाव वाढून काही शेतकरी नैराश्यात जातात. त्यामुळे कर्जबाजारीपणा हा शेतकरी आत्महत्येच्या प्रमुख कारणांपैकी एक मानला जातो.

२. उत्पादन खर्च आणि बाजारभावातील तफावत :

अलिकडच्या काळात शेतीसाठी लागणाऱ्या निविष्ठांच्या किंमतीत सातत्याने वाढ होत आहे. बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, डिझेल, वीज, सिंचन आणि मजुरीचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे शेतीचा उत्पादन खर्च लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. मात्र उत्पादन विक्रीच्या वेळी शेतकऱ्यांना या वाढीव खर्चानुसार योग्य बाजारभाव मिळत नाही. बाजारात अतिरिक्त पुरवठा, दलालांची साखळी, आयात-निर्यात धोरणातील बदल आणि मागणीतील चढउतार यामुळे कृषी उत्पादनांच्या किंमतीत मोठी अस्थिरता निर्माण होते. परिणामी उत्पादन वाढले तरी निव्वळ उत्पन्न वाढत नाही. ही आर्थिक विसंगती शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर प्रतिकूल परिणाम करून त्यांना कर्जबाजारीपणाकडे ढकलते.

३. हवामानातील अनिश्चितता :

भारतीय शेतीचा मोठा भाग आजही मान्सूनवर अवलंबून आहे. हवामानातील अनिश्चितता अनियमित पाऊस, दुष्काळ, अतिवृष्टी, गारपीट, पूर, उष्णतेच्या लाटा आणि हवामान बदलामुळे पिकांच्या उत्पादनावर मोठा परिणाम होतो. नैसर्गिक आपत्तीमुळे संपूर्ण पीक नष्ट झाल्यास शेतकऱ्यांचे मोठे आर्थिक नुकसान होते. हवामान बदलामुळे पावसाचे वितरण, तापमान आणि आर्द्रतेच्या पातळीत सातत्याने बदल होत आहेत. त्यामुळे पीक नियोजन करणे अधिक कठीण झाले आहे. नैसर्गिक जोखीम वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये आर्थिक असुरक्षितता आणि मानसिक ताण निर्माण होतो जो आत्महत्येच्या घटनांना कारणीभूत ठरू शकतो.

४. अपुरी सिंचन व्यवस्था :

भारतातील अनेक कृषी क्षेत्रे अजूनही पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहेत. सिंचनाच्या मर्यादित सुविधेमुळे पाऊस कमी पडल्यास किंवा उशिरा झाल्यास पिकांना आवश्यक पाणी मिळत नाही. परिणामी उत्पादनात घट येते आणि आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते. भूजल पातळीतील घट, विहिरी व बोअरवेल कोरड्या पडणे, सिंचन प्रकल्पांची अपुरी उपलब्धता आणि जलव्यवस्थापनातील त्रुटी यामुळे परिस्थिती अधिक गंभीर होते. त्यामुळे सिंचन सुविधांचा विस्तार आणि सूक्ष्म सिंचन तंत्रज्ञानाचा प्रसार ही शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी आवश्यक बाब आहे.

५. विपणन व्यवस्थेतील अडचणी :

शेतकरी उत्पादन घेतल्यानंतर त्याची योग्य विक्री करणे हे मोठे आव्हान असते. ग्रामीण भागात साठवणूक सुविधा, शीतगृह, प्रक्रिया उद्योग आणि वाहतुकीची अपुरी व्यवस्था असल्यामुळे शेतकऱ्यांना तातडीने माल विकावा लागतो. त्यामुळे अनेकदा त्यांना कमी दर स्वीकारावा लागतो. कृषी उत्पन्न बाजार समित्या, व्यापारी आणि दलाल यांच्यावर अवलंबून राहिल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात घट होते. डिजिटल बाजारपेठा, शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPO) आणि थेट ग्राहकांपर्यंत विक्रीची व्यवस्था मजबूत केल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढू शकते.

६. सामाजिक आणि कौटुंबिक कारणे :

आर्थिक अडचणींबरोबरच कौटुंबिक जबाबदाऱ्या देखील शेतकऱ्यांवरील ताण वाढवतात. मुलांचे शिक्षण, विवाह, आरोग्य खर्च, वृद्ध पालकांची जबाबदारी आणि सामाजिक प्रतिष्ठा टिकविण्याचा दबाव यामुळे आर्थिक भार वाढतो. जेव्हा शेतीतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही तेव्हा या गरजा पूर्ण करणे कठीण होते. त्यामुळे मानसिक ताण, नैराश्य आणि असहाय्यतेची भावना वाढते. अशा परिस्थितीत योग्य समुपदेशन आणि सामाजिक आधारव्यवस्था उपलब्ध असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

७. संस्थात्मक अडचणी :

शेतकऱ्यांना अनेकदा बँक कर्ज मिळण्यात विलंब होतो किंवा आवश्यक कागदपत्रांच्या अभावामुळे कर्ज नाकारले जाते. तसेच पीक विम्याचे दावे मंजूर होण्यास होणारा विलंब, नुकसान भरपाईचे उशिराने वितरण आणि शासकीय योजनांची अपुरी माहिती यामुळे शेतकऱ्यांना अपेक्षित लाभ मिळत नाही. प्रशासकीय प्रक्रियेतील गुंतागुंत, भ्रष्टाचार आणि विविध विभागांतील समन्वयाचा अभाव यामुळे शेतकऱ्यांचा शासनावरील विश्वास कमी होतो. त्यामुळे शेतकरी हिताच्या योजना प्रभावीपणे राबविणे आणि पारदर्शक प्रशासन निर्माण करणे ही शासनाची महत्त्वाची जबाबदारी आहे.

शासनाची भूमिका:

शेतकरी आत्महत्या ही केवळ आर्थिक समस्या नसून सामाजिक, पर्यावरणीय आणि प्रशासकीय घटकांशी निगडित बहुआयामी समस्या आहे. त्यामुळे या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी शासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. केंद्र व राज्य शासनाने विविध कृषी विकास योजना, पीक विमा योजना, कर्ज सवलती, सिंचन प्रकल्प आणि शेतकरी कल्याणकारी उपक्रम सुरू केले आहेत. मात्र या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, पारदर्शकता आणि लाभ प्रत्यक्ष गरजू शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचणे ही तितकीच महत्त्वाची बाब आहे. शासनाने शाश्वत कृषी विकासाला प्राधान्य देऊन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे, उत्पादन खर्च कमी करणे आणि बाजारपेठेपर्यंत सुलभ प्रवेश उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

१. हमीभाव आणि बाजार सुधारणा:

शेतकऱ्यांना त्यांच्या कृषी उत्पादनाचा योग्य मोबदला मिळणे ही आत्महत्या रोखण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. अनेक वेळा उत्पादन खर्च वाढत असला तरी बाजारभाव कमी मिळाल्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते त्यामुळे शासनाने किमान आधारभूत किंमत (Minimum Support Price – MSP) अधिक प्रभावीपणे अंमलात आणणे, खरेदी केंद्रांची संख्या वाढविणे आणि शेतमालाची वेळेवर खरेदी करणे आवश्यक आहे. कृषी उत्पादन खरेदी यंत्रणा पारदर्शक व कार्यक्षम केल्यास शेतकऱ्यांचा आर्थिक धोका कमी होऊ शकतो. यासोबतच कृषी बाजारपेठेत सुधारणा करणेही आवश्यक आहे. ई-नाम (e-NAM) सारख्या डिजिटल बाजारपेठांचा विस्तार केल्यामुळे शेतकऱ्यांना देशभरातील बाजारपेठांमध्ये स्पर्धात्मक दर मिळू शकतात. तसेच शेतकरी उत्पादक कंपन्या (Farmer Producer Organizations – FPOs) आणि सहकारी संस्थांना आर्थिक व तांत्रिक सहाय्य दिल्यास सामूहिक विक्री, साठवणूक आणि प्रक्रिया उद्योगांना चालना मिळेल. त्यामुळे मध्यस्थांवरील अवलंबित्व कमी होऊन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होईल.

२. सुलभ कृषी कर्ज:

शेतीसाठी आवश्यक भांडवलाची उपलब्धता ही कृषी उत्पादनाची पूर्वअट आहे. अनेक लघु व सीमांत शेतकरी पीक उत्पादनासाठी बँका किंवा सहकारी संस्थांकडून कर्ज घेतात. परंतु कर्ज मंजुरीतील विलंब, किचकट प्रक्रिया आणि तारणाच्या अटींमुळे अनेक शेतकरी खासगी सावकारांकडे वळतात. त्यामुळे शासनाने कमी व्याजदराने, सुलभ अटींवर आणि वेळेवर कृषी कर्ज उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यामुळे उत्पादनासाठी आवश्यक गुंतवणूक वाढून शेती अधिक सक्षम होऊ शकते. नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ किंवा अतिवृष्टीमुळे नुकसान झाल्यास कर्ज पुनर्रचना (Loan Restructuring) आणि परतफेडीस मुदतवाढ देणे गरजेचे आहे. वारंवार कर्जमाफी जाहीर करण्याऐवजी शेतकऱ्यांना दीर्घकालीन आर्थिक स्थैर्य मिळेल अशा धोरणांची अंमलबजावणी करणे अधिक परिणामकारक ठरते. यासाठी कृषी वित्तीय साक्षरता, बचत आणि नियोजन यांनाही प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

३. प्रभावी पीक विमा :

नैसर्गिक आपत्ती, कीड-रोग किंवा हवामानातील बदलांमुळे शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते. अशा परिस्थितीत प्रभावी पीक विमा योजना शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक संरक्षणाचे महत्त्वाचे साधन ठरते. शासनाने विमा दाव्यांचे त्वरित निकालीकरण करणे, नुकसानग्रस्त क्षेत्राचे अचूक मूल्यांकन करणे आणि विमा रक्कम वेळेवर वितरित करणे आवश्यक आहे. यामुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक ताण कमी होण्यास मदत होते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उपग्रह चित्रे, ड्रोन सर्वेक्षण आणि डिजिटल माहिती प्रणालीच्या साहाय्याने पिकांचे नुकसान अधिक अचूकपणे मोजता येते. तसेच सर्व लघु व सीमांत शेतकऱ्यांचा पीक विमा योजनांमध्ये समावेश करून त्यांना विम्याचे संरक्षण

उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. प्रभावी विमा व्यवस्था ही कृषी जोखीम व्यवस्थापनाचा महत्त्वाचा घटक आहे.

४. सिंचन आणि जलव्यवस्थापन:

भारतातील मोठ्या प्रमाणावरील शेती आजही पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे पावसातील अनियमितता थेट उत्पादनावर परिणाम करते. शासनाने जलसंधारण प्रकल्प, लघु व मध्यम सिंचन योजना, शेततळी, बंधारे आणि कालव्यांचे जाळे विकसित करून सिंचनाची उपलब्धता वाढविणे आवश्यक आहे. यामुळे पावसावरील अवलंबित्व कमी होऊन शेती अधिक स्थिर बनते. सूक्ष्म सिंचन पद्धती जसे की ड्रिप आणि स्प्रिंकलर सिंचन यांना प्रोत्साहन दिल्यास पाण्याची बचत होऊन उत्पादनात वाढ होते. जलयुक्त शिवारसारख्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, पर्जन्यजल संधारण आणि भूजल पुनर्भरण यांवर भर दिल्यास जलसुरक्षेबरोबरच कृषी उत्पादनाची शाश्वतता वाढू शकते.

५. शेतीपूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन:

केवळ शेतीवर अवलंबून राहिल्यास उत्पन्नात मोठी अनिश्चितता निर्माण होते. त्यामुळे शासनाने दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, शेळीपालन, मत्स्यव्यवसाय, मधमाशी पालन आणि कृषी प्रक्रिया उद्योग यांसारख्या शेतीपूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. या व्यवसायांमुळे शेतकऱ्यांना वर्षभर नियमित उत्पन्नाचे स्रोत उपलब्ध होतात आणि शेतीतील जोखीम कमी होते. यासाठी शासनाने प्रशिक्षण, आर्थिक अनुदान, बँक कर्ज, बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे आणि प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात कृषी-आधारित लघुउद्योग विकसित झाल्यास रोजगारनिर्मिती होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

६. मानसिक आरोग्य व समुपदेशन :

शेतकरी आत्महत्येमागे आर्थिक कारणांबरोबरच मानसिक ताण, नैराश्य आणि सामाजिक दबावही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सततचे आर्थिक नुकसान कर्जाचा वाढता भार आणि भविष्यातील अनिश्चितता यांमुळे अनेक शेतकरी मानसिकदृष्ट्या खचून जातात. त्यामुळे ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य सेवा आणि समुपदेशन केंद्रांची आवश्यकता वाढली आहे. शासनाने प्रत्येक तालुका व जिल्हा स्तरावर मानसोपचार तज्ज्ञ, समुपदेशक आणि हेल्पलाइन सेवा उपलब्ध करून द्याव्यात. तसेच ताण-व्यवस्थापन, मानसिक आरोग्य जनजागृती आणि आत्महत्या प्रतिबंधक कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविल्यास शेतकऱ्यांना भावनिक आधार मिळू शकतो.

७. कृषी विस्तार सेवा:

आधुनिक शेतीमध्ये वैज्ञानिक ज्ञान आणि तांत्रिक माहितीचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. शासनाने कृषी विस्तार यंत्रणेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती तंत्रज्ञान सुधारित

बियाणे, मृदा परीक्षण, पीक नियोजन, कीड व्यवस्थापन आणि हवामान आधारित कृषी सल्ला उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यामुळे उत्पादन खर्च कमी होऊन उत्पादकता वाढण्यास मदत होते. डिजिटल कृषी माहिती प्रणाली, मोबाईल ॲप्स, कृषी विज्ञान केंद्रे (KVKs) आणि कृषी विद्यापीठांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना अद्ययावत माहिती वेळेवर उपलब्ध करून दिल्यास कृषी जोखीम कमी करता येते. प्रभावी कृषी विस्तार सेवा ही शाश्वत शेती आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

शेतकऱ्यांची जबाबदारी :

शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी केवळ शासनाची भूमिका महत्त्वाची नसून शेतकऱ्यांनीही बदलत्या परिस्थितीनुसार स्वतःमध्ये सकारात्मक बदल करणे आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार, वैज्ञानिक शेती पद्धतींचा अवलंब आणि शासकीय योजनांचा प्रभावी लाभ घेणे ही काळाची गरज आहे. पारंपरिक शेतीबरोबरच पीक विविधीकरण, शेतीपूरक व्यवसाय आणि बाजारपेठेचा अभ्यास यामुळे उत्पन्नात स्थिरता येऊ शकते. शेतकऱ्यांनी मृदा परीक्षणानुसार खतांचा वापर करणे, पाण्याचे कार्यक्षम व्यवस्थापन करणे, कृषी प्रशिक्षण घेणे, पीक विमा आणि कृषी कर्जाचा योग्य उपयोग करणे आवश्यक आहे. तसेच शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPO) आणि सहकारी संस्थांमध्ये सहभागी झाल्यास सामूहिक खरेदी, प्रक्रिया व विक्रीद्वारे उत्पादन खर्च कमी होऊन उत्पन्नात वाढ होऊ शकते.

समाजाची भूमिका :

शेतकरी आत्महत्या ही केवळ शेतकऱ्यांची किंवा शासनाची समस्या नसून संपूर्ण समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे. समाजाने शेतकऱ्यांच्या अडचणी समजून घेऊन त्यांना सामाजिक व मानसिक आधार देणे आवश्यक आहे. कृषी उत्पादनाला योग्य मोबदला देणे, स्थानिक उत्पादनांचा वापर वाढविणे आणि शेतकरी कुटुंबांबाबत संवेदनशील दृष्टिकोन ठेवणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. ग्रामीण शिक्षण, आरोग्य सुविधा, महिलांचे सक्षमीकरण आणि युवकांना कृषी उद्योजकतेस प्रोत्साहन दिल्यास ग्रामीण विकासाला चालना मिळते. स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था, सहकारी संघटना आणि उद्योग क्षेत्र यांनीही कृषी विकासामध्ये सक्रिय सहभाग घेतल्यास शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष :

शेतकरी आत्महत्या ही बहुआयामी सामाजिक-आर्थिक समस्या असून तिचे निराकरण केवळ कर्जमाफी किंवा आर्थिक पॅकेजद्वारे शक्य नाही. उत्पादन खर्चावर आधारित योग्य मोबदला, कार्यक्षम बाजारव्यवस्था, सिंचन सुविधांचा विस्तार, सुलभ व परवडणारे कृषी कर्ज, प्रभावी पीक विमा, हवामान-प्रतिरोधक शेती, मानसिक आरोग्य सेवा आणि आधुनिक कृषी शिक्षण यांचा समन्वित अवलंब करणे अत्यावश्यक आहे. शासनाने धोरणात्मक पातळीवर दीर्घकालीन उपाययोजना राबविताना पारदर्शक व

परिणामकारक अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर शेतकरी, शासन, वित्तीय संस्था, कृषी संशोधन संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि समाज यांनी परस्पर सहकार्याने कार्य केल्यास शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण कमी करता येईल. शाश्वत कृषी विकास, आर्थिक स्थैर्य, सामाजिक सुरक्षा आणि मानसिक आरोग्य यांचा समतोल साधल्यास भारतीय शेती अधिक सक्षम, स्पर्धात्मक आणि समृद्ध होईल.

संदर्भ सूची :

- १) कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार.
- २) महाराष्ट्र शासन. कृषी विभाग वार्षिक अहवाल.
- ३) भारत सरकार. (२०२३). आर्थिक सर्वेक्षण २०२२-२३. अर्थ मंत्रालय, भारत सरकार.
- ४) नीती आयोग. (२०२३). राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक : प्रगती अहवाल २०२३. भारत सरकार.
- ५) भारतीय रिझर्व्ह बँक. (२०२४). वार्षिक अहवाल २०२३-२४. भारतीय रिझर्व्ह बँक.
- ६) संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP). (२०२४). मानवी विकास अहवाल २०२३/२४. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम.
- ७) जागतिक बँक. (२०२४). जागतिक विकास निर्देशक २०२४. जागतिक बँक.
- ८) सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार. (२०२४). राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाचे अहवाल. भारत सरकार.